

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo

Том / Volume XXV (2017),
Книжка / Issue 1

ЗАПАДНИТЕ ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ В ‘DESERTA BULGARIAE’ ПРЕДИ ПЪРВИЯ КРЪСТОНОСЕН ПОХОД*

Александар УЗЕЛАЦ

WESTERN TRAVELERS IN THE ‘DESERTA BULGARIAE’ BEFORE THE FIRST CRUSADE

Aleksandar UZELAC

Abstract: The article deals with notices about the pilgrims from Western Europe that traveled along the so-called Via Militaris, between Belgrade and Constantinople in the decades preceding the First Crusade. These reports provide fragmentary information about local geography, ethnography and topography, but they are nonetheless important, as they mention two cities on the border of Bulgaria – Belgrade and Morava, and show that sparsely inhabited region of the ‘Bulgarian forest’ or ‘Bulgarian desert’ situated between Belgrade and Niš became one of the greatest temptations of Western travelers even before the First Crusade.

Key words: Pilgrimage, ‘Bulgarian forest’, Lietbert of Cambrai, Lambert of Hersfeld, ‘Great German Pilgrimage’, Belgrade, Morava, 11th Century

В началото на XI век византийският василевс Василий II разгромил българското царство и върнал границата на Византия на Сава и Дунав, а Унгария станала част от християнския свят. Тези две обстоятелства имали значими последици, между които е и силното обвързване на балканския регион с Централна Европа. Споменатите връзки преминавали по протежението на пътищата, които свързвали Цариград и Белград и представлявали кръвоносната система на средновековните Балкани. Този път, условно наричан Via Militaris или Via Diagonalis, всъщност не е носил нито едно от тези имена през епохата на Средните векове [Жиречек, К. 1953, с. 70 – 189; Шкриванић, Г. 1975, с. 82 – 87; Симеонова, Л. 2012, с. 1 – 9]. Независимо от факта, че не е бил лесно проходим, през XI век той се превръща в главна пътна артерия за западните пътешественици, които пътували по него, прекосявайки Византия, в стремежа си да достигнат Йерусалим. През XII век дори съществувало убеждението, че пътят е бил построен от „Карл Велики, чудотворния крал на Франция, който направи така, че да е удобен чак до Константинопол“ [Petrus Tudebodus, p. 11; Симеонова, Л. 2012, с. 9].

В българската историография изворите от кръстоносната епоха са много добре познати и на тях са посветени многобройни изследвания. Въпреки това, изглежда, че известията за пътуванията на западноевропейци през средновековните Балкани, които хронологически предхождат Първия кръстоносен поход, получават значително по-малко внимание. За това съществува съвсем обяснима причина – тези текстове съдържат най-вече фрагментарни податки, свързани със земите южно от Сава и Дунав. По своя обем, както и по значението си, те не биха могли да се сравняват с големите истории, като например тези на Алберт от Аахен, Одон от Дъой или Гийом Тирски. Независимо от това, този корпус от извори не следва да бъде пренебрегван. Става дума за текстове, които предоставят

* Преводът на статията от сръбски на български език е осъществен от Димитър В. Атанасов, а езиковата и научна редакция на превода – от доц. Николай Кънев.

бележки, отнасящи се конкретно до първия участък от “военния път за Цариград”, а именно – за пространството между Белград и Ниш, което през XII век е било познато като “Българската гора” или “Българската пустиня” [‘silvae Bulgarorum’, **Albertus Aquensis**, p. 274; ‘in desertis Bulgariae’, **Odo de Deogilo**, p. 61; ‘silva longissima Bulgariae’, **Historia**, p. 28; ‘Bulgerewalt’, **Arnoldus Lubecensis**, p. 118; ‘desertum Hungariae et Bulgariae’, **Gesta Treverorum**, p. 389; **ЛИБИ, III**, с. 118, 134, 147, 253; **Dall’Aglia**, F. 2010, pp. 405 – 418].

* * *

Честта да бъде първият, запътил се към Палестина през новопокръстена Унгария и средновековните Балкани, принадлежи на граф Гилем (Гийом) д’Ангулем. Авторът на “История на франките”, Адемар от Шабан, е забелязал как през 1026 – 1027 г. Гилем, следван от изтъкнати аристократи, прелати и с около седемстотин поклонници, пътувал през Бавария и Унгария за Палестина. По пътя той се срещнал с унгарския крал Ищван I, който го приел с всички почести и го надарил богато [**Adémar de Chabannes**, pp. 233 – 234; **Micheau**, F. 1978, p. 89]. Анонимният автор на “История на ангулемските прелати и графове”, който се опирал на Адемар, добавил, че по тези земи преди него никой не е пътувал, тъй като тогава “християнството в Унгария и Славония беше още ново” [‘...nam ante eum per illas partes nullus praeterierat, quippe quia novella adhuc christianitas per Ungariam et Sclavoniam erat.’, **Historia pontificum**, p. 18.].

Ангулемският граф Гилем е починал през 1028 година, малко след завръщането си от Палестина, но вестите за новия път по суша до Светите земи, през далечни и слабо познати територии, отекнали в цяла Франция и Германия. Според думите на френския хронист Раул Глабер (985 – 1047 г.), тогава “практически всички от Италия и Галия, които желаели да идат на гроба Господен в Йерусалим, изоставили традиционния морски път и започнали да пътуват през земите на унгарския крал Стефан” [‘Tunc temporis ceperunt pene universi, qui de Italia et Gallis ad sepulchrum Domini Hierosolimis ire cupiebant, consuetum iter, quod erat per fretum maris, omittere, atque per huius regis patriam transitum habere.’, **Rodulfus Glaber**, p. 62]. Това изказване звучи доста претенциозно, но не и без основание. Известно е, че през 1030 г. още една група пилигрими, предвождана от архиепископ Попон и монаха Симеон от Трир, връщайки се от Светите земи, достигнала до Белград – “град, който се намира на границата между българи и унгарци” [‘Per veniente sitaque usque ad civitatem Bellagradam, quae est in confinio Bulgariorum atque Ungariorum’, **Eberwinus**, pp. 209 – 210; **ЛИБИ, II**, с. 354]. Местният управител не дал разрешение на Симеон да продължи по пътя си, но пропуснал останалите пътуващи. Информация за това е отбелязана в работата на монаха Ебервин, който е следвал Симеон и написал житие за него, а също така и в хрониката на абата на Флавини Юг от края на XI век [**Chronicon Hugonis**, p. 397; **ЛИБИ, III**, с. 11].

По този начин, заради неволите си с местните власти, Симеон бил принуден да се завърне в Трир по друг път – през Рим. Предвид факта, че само на него е било забранено да отпътува от Белград и да напусне византийската империя, може би въпросът се е отнасял до някаква евентуална лична омраза от страна на управителя на Белград спрямо монаха, а вероятно съмнение ще да е събудило и обстоятелството, че Симеон, по произход грък от Сицилия, е пътувал в обкръжението на хора от Запада. Неговият горчив опит все пак не е отчаял други пътници. Осем години по-късно Раймберт, епископ на Вердюн, се отправил на поклонническо пътуване по същия маршрут. Между другото, следва да се упомене, че според сведенията в “Делата на епископи на Вердюн”, през 1038 година той починал именно в Белград. [‘praesul Raimbertus... desiderio sancti sepulchri peregrinationem est aggressus; in qua mortuus, et in via Bellagrada sepultus’, **Gesta Episcoporum**, p. 49].

Следващият пътник, за когото е известно, че е имал намерение да се домогне до Константинопол и Йерусалим по този начин, бил абатът на бенедиктинския манастир Сент-Юбер в Ено Тиери (или Теодорик – **Theodoricus Andaginensis**). Той се отправил на път през 1053 г., но непосредствено след като се озовал в Унгария, трябвало да промени своя маршрут и да свърне към Рим заради “нашествие на варвари” [**Vita Theoderici**, p. 36]. Варварите, които имал предвид авторът на житието на Теодорик, навярно са били печенегите, които по това време били главната опасност за византийската власт на Долния Дунав и в Северните Балкани [**Riley Smith, J.** 1997, p. 37; **Spinei, V.** 2009, p. 111].

През следващата година среща с печенегите имала още една група поклонници, предвождана от епископа на Камбре и Арас Литберт, за което е оцеляло особено живописно известие. То е запазено

в житието на Литберт, което е съставено в края на XI век от монаха Раул (Радулф) от абатството Свети Гроб в Камбре, който заедно с това бил и спътник на епископа в това пътуване [Ott, J. 2007, p. 141 – 142]. От него разбираме, че Литбертовата група от поклонници от Северна Франция, значителна по брой, пътувала през Унгария, подобно на своите предходници, където се срещнала с крал Андраш I. Раул забелязал, че кралят в началото бил подозрителен, защото “през това време рядко който и да е, а по-скоро никой, не потеглял на такъв път” [‘...quoniam illis diebus vix quilibet aut pene nullus hoc iter arripiebat’, Vita Lietberti, p. 854]. Истинските трудности за тази група настанали, когато напуснали “земите на хуните и панонците” и навлезли в “гориста и необитавана местност, позната като Българската пустиня, обитавана от разбойници от скитския народ”, т.е. печенегите. За тях Раул отбелязал, че “живеят подобно на зверове, неподвластни на каквито и да е закони, и без градове. Пребивават на открито, правят бивак там, където ги свари нощта. Нападат пътници, някои убиват, а други ограбват. Движат се на тълпи, носят със себе си всичко, що имат, и водят със себе си жените и децата. Не принадлежат на нито една ерес, нито на която и да е божия религия. Тъй като видяхме един от тях убит, разбрахме, че се обрязват по сарацински обичай. Варвари са, безскрупулни, неразумни и безбожни” [Vita Lietberti, p. 855; Узелац, А. 2010, с. 62].

Пътуването на Литберт през т. нар. „Българска пустош” продължило десетина дни. Той се срещнал с местни жители, които се бояли от номади, както и с печенегите. На седмия ден от пътуването си поклонниците “видели с изненада как между гъстите дървета разбойници яздат коне и камили полуголи, с пера и лента около главата, облечени в плащ и с широки ботуши. Носели незатегнати лъкове и дълги копия, а от раменете им висели колчани.” Все пак, печенегите не нападнали поклонниците, което по-късно Раул приписал на Божието провидение и на молитвите на Литберт [Vita Lietberti, p. 855; Узелац, А. 2010, с. 62 – 63].

Продължението на Рауловото известие е изключително неточно в географско отношение, но все пак дава възможност да се заключи, че Литберт и неговите спътници, след като напуснали тези краища, не са се придържали към утвърденото трасе на Via Militaris. Според неговите думи, поклонниците, напусайки така наречената „Българска пустош”, навлезли в Далмация, която авторът определя като “земя, в която император Диоклециан построил терми и наказал много християнски мъченици”. След това, както се твърди в текста, “достигнали до Коринт, където се намирили мощите и гробът на свети Димитър.” [Vita Lietberti, p. 855]. Не е нужно да се акцентира, че на това място авторът при всички случаи е мислил за Солун, а не за Коринт. Очевидно пътят, който следвали Литберт и неговата група пилигрими, бил онзи, който свързвал Белград и Солун, отделяйки се от Via Militaris край Ниш.

Пътуване на англосаксонца Елдред, епископ на Уустър (и по-късно – архиепископ на Йорк) през Унгария, случило се през 1058 г., е споменато накратко в една местна хроника, написана в началото на XII век. Там е изтъкнато, че той бил първият измежду английските прелати, който е осъществил такова пътуване [‘Aldredus Wigorniensis episcopus... mare transiit, et per Ungariam profectus est Hierosolymam quod nullus archiepiscoporum vel episcoporum Angliae eatenus dinoscitur fecisse’, Chronicon ex chronicis, p. 217]. Макар и това да не е изрично упоменато, вероятно той също, подобно на своите предходници, е пътувал изцяло или частично по Военния път (Via Militaris).

Същата година по тази важна пътна артерия срещахме още един пътник – немският хронист Ламперт от Хершфелд. В своите “Анали” той е записал, че е посрещнал Коледа на 1058 година “в град Морава, разположен на границата между унгарците и българите” [‘Nativitatem Domini in civitate Marouwa celebravi, in confinio sita Ungariorum et Bulgariorum’, Lambertii Annales, p. 160]. Лампертовото сведение е повторил и анонимният Annalista Saxo, който погрешно приписал пребиваването в Морава на “немския крал” [Annalista Saxo, p. 692; ЛИБИ, III, с. 144].

Не много дълго след това, през 1064 г., е предприето още едно пътуване, за което разполагаме със следи в повече извори. Обикновено то се нарича “Голямото немско поклонничество”, като се имат предвид производът и голямото число на участниците в него [Joranson, E. 1928, pp. 3 – 43; Nemeš, J. 2014, pp. 238 – 251]. Става дума именно за голямо множество – цяла тълпа, съставена, както се твърди, от седем до дванадесет хиляди пътешественици от немските земи, която повече приличала на кръстоносен поход, нежели на обичайната група от поклонници [Marianus Scottus, pp. 558 – 559; Annales Altahenses, p. 815]. Предвождали я архиепископът на Майнц Зигфрид и епископите на Утрехт – Вилем, на Регенсбург – Отон и на Бамберг – Гюнтер [Lamberti Annales, p. 168; Annales Altahenses, p. 815]. Сред всички подробности, забелязани по време на тяхното пътуване, сведенията във връзка с

балканския регион далеч не са толкова многобройни. Знае се, че след като прекосили река Морава (Morawa), практически по целия път до Константинопол те били изложени на постоянни разбойнически нападения, този път не толкова от страна на печенегите, колкото от друг, сроден на тях, номадски народ – узите, нахлули отсам Дунава. Един от водачите на тази експедиция – епископ Гюнтер – оставил след себе си характерни етнографски ремарки, които по-късно преписал съставителят на “Аналите” на баварския манастир Нидералтайх: “Научихме, че унгарците ни служат с недоверие, българите притворно ни крадат, докато бягахме от узите, които неприкрито свирепстват” [‘*Experti enim sumus Ungros sine fide famulantes, Vulgarios occulte rapientes, fugimus Uzos apertos debachantes*’, *Annales Altahenses*, p. 815; *Joranson, E.* 1928, pp. 17 – 18].

След тези сведения за дълъг период от време няма данни за пътувания на западни пътешественици по тези пътища. Би могло да се предположи, че причината за това не следва да се търси само у новодошлите номади на левия бряг на Дунав, които с появата си и с начина си на живот по-скоро са предизвиквали страх у френските и немските поклонници, отколкото действително да са представлявали непреодолимо препятствие за пътешествениците. Сред причините за временното изоставяне от западноевропейците на интересувания ни маршрут би следвало преди всичко да се акцентира на унгарско-византийската вражда, която в края на шестдесетте и началото на седемдесетте години на XI век довела до открит сблъсък. Тогава борбите са се водели около Сирмиум и Ниш, но – както е отбелязано в унгарската писмена традиция – и около Белград, който гърци и българи са отбранявали от унгарските сили с поддръжката на печенежките отряди в съседство [*Chronici Hungarici*, pp. 369 – 375; *Калић, J.* 1968, с. 187; *Stephenson, P.* 2004, p. 141]. Също така, събитията в Мала Азия след нашествието на селджуките и особено след византийската катастрофа при Манцикерт през 1071 г., са превърнали не само пътуването до Константинопол, но и това от Константинопол до Светите земи в изключително опасно начинание [*Riley Smith, J.* 1997, p. 38]. Ето защо не е изненада, че по това време, та чак до Първия кръстоносен поход, секват всякакви сведения за пътувания на западни люде през балканските земи, при които да се използва протежението на *Via Militaris* и съответно – да се преминава през “Българската пустиня”.

* * *

На пръв поглед изглежда, че за период от около половин век, който последвал, след като в началото на XI в. Византия излязла отново на Дунав, възжеланият път от Белград до Константинопол е бил използван изключително често от страна на западноевропейци – поклонници от немските земи, от Франция и от британските острови. Най-малко осем такива пътувания, споменати на предходните страници, са отбелязани в изворите между 1026 и 1064 г. От тях пет били осъществени – на графа на Ангулем Гилем (1026), на Литберт от Камбре (1054), на Елдред от Уустър (1058), на Ламперт от Хершфелд (1058), както и това на немските прелати през 1064 г. Раймберт от Вердюн е починал в Белград, а в същия град, през 1030 г., на Симеон от Трир не било разрешено да премине към Унгария по време на обратния му път към дома. През 1053 г. Тиери от Сен Юбер се отбил от пътя, преди да стигне до земите южно от Дунав и Сава, заради печенежкото нашествие.

Групите пътешественици, водени от Гилем д’Ангулем, Попон от Трир, Литберт от Камбре и Зигфрид от Майнц, са били съставени от по-голям брой хора. Вестите за пътуването на англосаксонца Елдред и свидетелствата за Ламперт не говорят те да са пътували в многобройни групи. Елдред, както се предполага, преди да отпътува за Йерусалим, е изпълнил на континента своеобразна дипломатическа мисия. Тя навярно е имала за цел да обезпечи завръщането на Острова на изгонения принц Едгар Етелинг, живеещ в Унгария, по заръка на неговия сродник крал Едуард Изповедник (1042 – 1066), който нямал наследник [*King, V.* 1995, p. 130; *Mason, E.* 2004, p. 93]. Като се има предвид хронологията на събитията, не е невъзможно, след свършека на мисията си в Унгария, англосаксонският епископ да е пътувал до Йерусалим заедно с Ламперт, също така в рамките на по-голяма група пътешественици.

Според източниците, главните тегоби на пътешествениците са произтичали от враждебността на местните жители – най-вече номадски пришълци, заселили се на левия бряг на Дунав, както и от лошото състояние на пътя. За самото местно население, като се изключат споменаванията на узи и българи в бележките на Гюнтер от Бамберг, както и по-подробното описание на скитите (печенегите) в житието на Литберт от Камбре, други следи няма. Рядката населеност на региона, посочена в изворите, не

била последица само от печенежките унищожителни набези. След победоносните походи на Василий II и връщането на византийската граница на Дунав, по всичко личи, че императорската власт преднамерено е държала пусти и неукрепени областите по продължението на Военния път [Willermus Tyrensis, pp. 77 – 78; ЛИБИ, III, с. 191; Гагова, К. 2004, с. 39; Holmes, С. 2005, pp. 426 – 427; Антоновић, М. 2007, с. 75 – 76].

На Литберт и на неговите спътници са били нужни десетина дни, за да прекосят “Българската пустиня” [Vita Lietberti, p. 855]. Четири десетилетия по-късно кръстоносците, начело с Готие Сан-з-Авоар (Валтер Голтака), са пътували осем дни от Белград до Ниш, а през 1147 г. войската на френския крал Луи VII – пет дни от Браничево до Ниш [Albertus Aquensis, p. 275; Odo de Deogilo, p. 62; ЛИБИ, III, с. 120, 147]. От друга страна, според думите на византийския император и писател Константин Порфирогенет, целият път от Солун до Белград е можело да се пропътува за осем дни и то – без бързане [Constantine Porphyrogenitus, pp. 182 – 183; Симеонова, Л. 2006, с. 103, 142]. Въпреки че бележките на Порфирогенет за продължителността на пътуването трудно могат да се приемат за напълно достоверни, то не би било неоправдано да се предположи, че през XI век пътят от Белград до Ниш е бил в изключително лошо състояние, бидейки доста запуснат в сравнение с предходната епоха. Възможно е отделни негови участъци да са били обновявани, след като в последното десетилетие на века вече е била създадена новата отделна византийска тема Ниш-Браничево, която е включвала в територията си изцяло и пространството на т. нар. „Българска гора” [Anne Commene, pp. 177 – 178; Stephenson, P. 2004, p. 152].

В коментирания по-горе известия са споменати и два града на Дунава – Белград, вписан в свидетелствата за пътуванията на трирските поклонници и на вердюнския епископ през 30-те години на XI век, както и Морава в текста на Ламперт от Хершфелд. Второто селище, наследник на античния Маргум в устието на река Велика Морава, в края на IX и през целия X век е било митрополитско средище на Българската църква. Очевидно е, че Морава остава важен град и през следващото столетие, преди да бъде заместен – с оглед неговата роля в региона – от близкоразположения град Браничево, който също е споменавано място в кръстоносните извори, но само в онези от XII век [Odo de Deogilo, p. 62; Historia, p. 28; ЛИБИ, III, с. 120, 252; Поповић, М. 1988, с. 125 – 179; Гагова, К. 2004, с. 69 – 70, 106; Komatina, P. 2016, pp. 103 – 107].

Разполагането на Белград и Морава като населени пунктове на границата между Унгария и българските земи и конкретно – на входа на България, е още едно общо място в западните изворови сведения. За Алберт от Аахен Белград е civitas Bulgarorum, Ниш се намира in medio Bulgarorum regno, и между тези два града са silvae Bulgarorum или nemora Bulgarorum [Albertus Aquensis, pp. 274 – 276; ЛИБИ, III, с. 146 – 147; Калић, Ј. 1968, с. 185; Гагова, К. 2004, с. 37 – 38]. Белград като град, намиращ се на входа на България (Deinde Bogaria in ingressu castrum attolit quo Bellagrava dicitur Bogarensis), се споменава у историка на Втория кръстоносен поход – Одон от Дьой, който дава и доста точна географска характеристика на Поморавието, описвайки го като “гориста ливада”, и област, прорязана от най-бистри потоци, подходяща за отглеждане на лозя и земеделие, но рядко населена [Odo de Deogilo, p. 62; ЛИБИ, III, с. 120; Гагова, К. 2004, с. 69; Dall’Agljo, F. 2010, pp. 408 – 409].

В края на така представения кратък преглед следва да се изтъкне, че опитът на западноевропейските пътешественици през епохата, предхождаща кръстоносните походи, е оформил географското и менталното възприемане от тяхна страна на тези краища, които лежат между Белград и Ниш. Това пространство – слабо населено, трудно проходимо и негостоприемно, е наречено “Българската пустиня” още в текста на житието на Литберт от Камбре. По този начин “Българската пустиня” или “Българската гора” се превръща в едно от най-значимите изпитания за западните поклонници, пътници и войници още преди по това трасе да се отправят войските на Пиер Пустинника, Готие Сан-з-Авоар и Годфроа дьо Буйон.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Извори:

ЛИБИ, II – Латински извори за българската история, II, съст. И. Дуйчев и др., София, 1960. [Latinski izvori za balgarskata istoriya, II, edd. I. Duychev et al, Sofiya, 1960.]

ЛИБИ, III – Латински извори за българската история, III, съст. М. Войнов и др., София, 1965. [Latinski izvori za balgarskata istoriya, III, edd. M. Vaynov et al, Sofia, 1965.]

Adémar de Chabannes – Historia d'Adémar de Chabannes, ed. J. Lair, Paris, 1899.

Albertus Aquensis – Alberti Aquensis Historia Hierosolymitana. – RHC: HO, IV, Paris, 1879, 265 – 713.

Annales Altahenses – Annales Altahenses Maiores, edd. W. Giesebrecht, E. L. B. Oefele. – MGH SS, XX, Hannoverae, 1868, 772 – 824.

Annalista Saxo – Annalista Saxo, ed. G. Waitz. – MGH SS, VI, Hannoverae, 1844, 542 – 777.

Anne Comnène – Anne Comnène, Alexiade, ed. B. Leib, III, Paris, 1945.

Arnoldus Lubecensis – Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica Slavorum, ed. I. Lappenberg. – MGH SS, XXI, Hannoverae, 1869, 100 – 250.

Chronici Hungarici – Chronici Hungarici compositio saeculi XIV, ed. A. Domanovszky. – Scriptores rerum Hungaricarum, I, ed. E. Szentpétery, Budapestini, 1937, 217 – 505.

Chronicon ex chronicis – Florentii Wigorniensis monachi Chronicon ex chronicis, I, ed. B. Thorpe, Londini, 1848.

Chronicon Hugonis – Chronicon Hugonis monachi Viridunensis et Divionensis, abbatis Flaviniacensis, ed. H. G. Pertz. – MGH SS, VIII, Hannoverae, 1848, 280 – 503.

Constantine Porphyrogenitus – Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, edd. Gy. Moravcsik, R. Jenkins, Washington D. C. 1967.

Eberwinus – Ex miraculis S. Symeonis auctore Eberwino, ed. G. Waitz. – MGH SS, VIII, Hannoverae, 1848, 209 – 211.

Gesta Episcoporum – Gesta Episcoporum Viridunensium, ed. G. Waitz. – MGH SS, IV, Hannoverae, 1841, 36 – 51.

Gesta Treverorum – Gesta Treverorum Continuata, ed. G. Waitz. – MGH SS, XXIV, Hannoverae, 1879, 368 – 488.

Historia – Historia de expeditione Friderici imperatoris. – Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrich I, ed. A. Chroust, MGH Scriptores rerum Germanicarum, Nova series, V, Berlin, 1928, 1 – 115.

Historia pontificum – Historia pontificum et comitum Engolismensium, ed. J. Boussard, Paris, 1957.

Lamberti Annales – Lamberti Hersfeldensis Annales, ed. V. Hesse. – MGH SS, V, Hannoverae, 1844, 134 – 263

Marianus Scottus – Mariani Scotti Chronicon, ed. G. Waitz. – MGH SS, V, Hannoverae, 1844, 491 – 568.

Odo de Deogilo – Odonis de Deogilo Libro de via sancti sepulchri, ed. G. Waitz. – MGH SS, XXVI, Hannoverae, 1882, 59 – 73.

Petrus Tudebodus – Petrus Tudebodus seu Tudebovis, Historia de Hierosolymitano itinere. – RHC: HO, III, Paris, 1866, 1 – 117.

Rodulfus Glaber – Ex Rodulphi Glabri historiarum libris VII, ed. G. Waitz. – MGH SS, VII, Hannoverae, 1846, 48 – 72.

Vita Lietberti – Vita Lietberti episcopi Cameracensis auctore Rodulfo monacho S. Sepulcri Cameracensis, ed. A. Hofmeister. – MGH SS, XXX/2, Lipsiae, 1934, 838 – 866.

Vita Theoderici – Vita Theoderici abbatis Andaginensis, ed. W. Wattenbach. – MGH SS, XII, Hannoverae, 1856, 36 – 57.

Willermus Tyrensis – Willermi Tyrensis Historia rerum in partibus transmarinis gestarum. – RHC: HO, I, Paris, 1844.

Изследвания:

Антоновић, М. 2007 – М. Антоновић. Етничка кретања у Поморављу у XI и XII веку. – В: Морavsка Србија – историја, култура, уметност, ed. С. Мишић. Крушевац, 2007, 73 – 84. [M. Antonović. Etnička kretanja u Pomoravlju u XI i XII veku – In: Moravska Srbija – istorija, kultura, umetnost, ed. S. Mišić. Kruševac, 2007, 73 – 84.]

Гагова, К. 2004 – К. Гагова. Кръстоносните походи и средновековна България, София, 2004. [K. Gagova. Krastonosnite pohodi i srednovekovna Balgariya, Sofiya, 2004.]

Жиречек, К. 1953 – К. Жиречек. Војна цеста од Београда за Цариград – В: Зборник Константина Жиречека, I, Београд, 1953, 70 – 189. [K. Jireček. Vojna cesta od Beograda za Carigrad – In: Zbornik Konstanina Jirečeka, I, Beograd, 1953, 70 – 189.]

Калић, Ј. 1968 – Ј. Калић. Подаци Алберта Ахенског о угарско-византијским односима крајем XI века. – В: Зборник Филозофског факултета, књ. X/1: Споменица Васе Чубриловића. Београд 1968, 183 – 191. [J. Kalić. Podaci Alberta Ahenskog o ugarsko-vizantijskim odnosima krajem XI veka – In: Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. X/1: Spomenica Vase Čubrilovića. Beograd 1968, 183 – 191.]

Поповић, М. – М. Поповић – В. Иванишевић. Град Браничево у средњем веку. – Старинар, 39, 1988, 125–179. [M. Popović – V. Ivanišević. Grad Braničevo u srednjem veku. – Starinar, 39, 1988, 125 – 179.]

Симеонова, Л. 2006 – Л. Симеонова. Пътуване към Константинопол: търговия и комуникации в Средиземноморския свят (края на IX – 70-те години на XI в.). София, 2006. [L. Simeonova. Patuvane kam Konstantinopol: targoviya i komunikacii v Sredizemnomorskiya svyat (kraja na IX – 70-te godini na XI v.). Sofiya, 2006.]

Симеонова, Л. 2012 – Л. Симеонова. Диагонален път – рядко използваният път на балканското Средновековие. – *Mediaevalia* 5, 2012, 1 – 9. [L. Simeonova. Diagonalen pat – ryadko izpolzvaniyat pat na balkanskoto Srednovekovie. – *Mediaevalia* 5, 2012, 1 – 9.]

Узелац, А. 2010 – А. Узелац. “Скитски разбојници у бугарској пустињи”: поглед једног ходочасника на Поморавље средином XI века. – *Историјски часопис*, 59, 2010, 59 – 76. [A. Uzelac. “Skitski razbojnici u bugarskoj pustinji”: pogled jednog hodočasnika na Pomoravlje sredinom XI veka. – *Istorijski časopis*, 59, 2010, 59 – 76.]

Шкриванић, Г. 1975 – Г. Шкриванић. Путеви у средњовековној Србији, Београд, 1975. [G. Љkrivanič. Putevi u srednjovekovnoj Srbiji, Beograd, 1975.]

Dall’Agljo, F. 2010 – F. Dall’Agljo. “In ipsa silva longissima Bulgariae”: Western Chroniclers of the Crusades and the Bulgarian Forest. – *Bulgaria Mediaevalis*, 1, 2010, 405 – 418.

Holmes, C. 2005 – C. Holmes. *Basil II and Governance of Empire (976 – 1025)*. Oxford, 2005.

Joranson, E. 1928 – E. Joranson. The Great German Pilgrimage of 1064 – 65. – In: *The Crusades, and other historical essays presented to Dana C. Munro by his former students*, ed. L. J. Peatow. New York, 1928, 3 – 43.

King, V. 1995 – V. King. Ealdred, Archbishop of York: The Worcester Years. – In: *Anglo-Norman Studies 18, Proceedings of the Battle Conference*, ed. C. Harper-Bill, 1995, 123 – 137.

Komatina, P. 2016 – P. Komatina. Military, Administrative and Religious Strongholds on the Danubian Frontier: The Examples of Morava and Braničevo. – In: *Byzantine Heritage and Serbian Art, Vol. 1: Process of Byzantinization and Serbian Archeology*, ed. V. Bikić. Belgrade, 2016, 103 – 107.

Mason, E. 2004 – E. Mason. *The House of Godwine: History of a Dynasty*. Cambridge, 2004.

Micheau, F. 1978 – F. Micheau. Les itinéraires maritimes et continentaux des pèlerinages vers Jérusalem. – In: *Actes du 9-me congrès de la Société des historiens médiévistes de l’enseignement supérieur public*. Dijon, 2 – 4 juin 1978, Paris, 1979, 79 – 104.

Nemeš, J. 2014 – J. Nemeš. Lampertz Hersfeldu: Veľké nemecké putovanie do Jeruzalema v rokoch 1064–1065. – *Kultúrne dejiny*, 14/2, 2014, 238 – 251.

Ott, J. 2007 – J. Ott. ‘Both Mary and Martha: Bishop Lietbert of Cambrai and the Construction of Episcopal Sanctity in a Border Diocese around 1100 – In: *The Bishop Reformed: Studies of Episcopal Power in the Central Middle Ages*, edd. J. Ott, A. Trumbore-Jones, Aldershot, 2007, 137 – 159.

Riley Smith, J. 1997 – J. Riley Smith. *The First Crusaders 1095 – 1131*. Cambridge, 1997.

Spinei, V. 2009 – V. Spinei. *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Boston – Leiden, 2009.

Stephenson, P. 2004 – P. Stephenson. *Byzantium’s Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans 900 – 1204*, Cambridge, 2004.

Съкращения:

MGH SS – Monumenta Germaniae Historica, Scriptores

РНС: НО – Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Occidentaux